

БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ОБРАЗУ НОЧІ В ЛІРИЦІ О. ОЛЕСЯ

Г.П. Калантаєвська

Стаття присвячена аналізу особливостей створеного О.Олесем багатоаспектного образу-символу ночі, який використовувався поетом як художній засіб передачі особистих почуттів і соціальних настроїв (національна і соціальна неволя, нічна казка закоханих, фольклорно-демонологічні образи, тривога емігрантських ночей).

Відповідно до наших уявлень про фізичне й духовне буття, ніч – найзагадковіша і найхімерніша пора, вічний антипод світлій і відкритій реальності дня. У модерністській світовій і українській літературі ночі відводилися містична, ірраціональна роль, з нею пов'язувалися символічні образи, події і явища від радісної і казкової любовної ейфорії до гнітючої атмосфери страждання, неволі, смерті тощо.

Емоційно-пристрасна символістська поезія О.Олеса – яскравий приклад своєрідного осмислення феномену ночі в його інтимній, пейзажній, громадсько-політичній ліриці. Актуальність нашої статті полягає в тому, що філософсько-символістська наповненість образу ночі в поетичному доробку О.Олеса допомагає повніше з'ясувати його естетичні та художні пріоритети, краще зрозуміти зв'язок його лірики з особистою долею і світоглядом.

Мета дослідження – простежити специфіку вияву соціального аспекту в осмисленні поетом образу ночі, розглянути художню своєрідність цього образу-символу в особистому для ліричного героя контексті та виявити індивідуальність інтерпретації О.Олесем фольклорних мотивів, в яких явища ночі пов'язані з народними віруваннями. Хоча загалом життєвий шлях і творча спадщина О.Олеса досліджені в багатьох аспектах, проте увага науковців ще не була зосереджена на тому, яке велике значення для розуміння внутрішнього світу поета і для пізнання його власного художнього стилю має багатоплановий образ ночі, зміст якого залежав і від історичних умов, і від психологічного стану автора.

Відповідно до емоційної настроєвості, визначеної реаліями часу й подіями особистого життя, у сприйнятті поетового ліричного героя ніч може стати крайною світлих мрій і шалу кохання чи вразити гнітючою атмосферою неволі, в таємних сутінках якої панує смерть і народжується порив її подолати. Так у класичних символістських поезіях „Айстри”, „Лебідь” та ін. з нічною темрявою пов'язані поняття й образи неволі, важкого, хворобливого сну, крижаної безнадії і ганебної байдужості, сліпоти й мертвого спокою, протидіяти яким здатна тільки саможертвна особистість, не оцінена навіть по смерті власним народом. У низці поезій нічними атрибутами стають сльози розпачу, лихвісні примари, потоки крові під свинцевими хмарами. Ніч-неволя асоціюється з чорним вороном („Світає...ніч поволі тане”), тюрмою і холодною безнадією („Айстри”), мертвою пустелею („Ідіть! Ніхто вас не спиня”), камінням і пісками („Нестися б плачу, летіти б крику”), голосінням калік („Чим втішу вас? На що ясне вам вкажу?”). Вночі палають села („Синіла ніч, дивились зорі”), кам'яним сном сплять отруєні неволею люди („Доки ви будете ждати, кам'яні”), зловісними хвилями, як чорний демон крилами, б'є уночі море в темній граніт берега і сміється над людиною-рабом („Гори сплять, повиті млою”), увесь край завмер у хрестах і руїнах („Зима...і пролісок блакитний”), а ліричному героєві вчувається в тиші безрадісної ночі голосіння і прокляття („Над нами ніч безрадісна, осіння”).

Проте нічна пільма ще не настільки зморила людей, щоб стати для них фатумом. На її тлі подекуди вгадуються, а іноді виразно відчуються настрої обурення, протидії, гуртування народних сил. Саме вночі зароджується ранок-надія, висихають сльози розпачу, гартується воля до боротьби:

...в борні уночі
Співають залізні мечі...
Вночі блискавками літають,
До бою скликають [1, 79].

(„Я більше не плачу... Я муку свою”)

Особливо чіткими й переконливими стають такі мотиви в поезіях „Міцно і солодко, кров'ю упившись”, „Із панських прихвоснів-рабів” та ін., написаних, як і вже названі, на початку ХХ століття. У них звучить палкий заклик готувати прапор свободи та лаштувати зброю до вирішальної битви. Цей заклик набуває філософського змісту, бо автор переосмислює в своєму зверненні відомий біблійний вислів „перекувати мечі на рала”:

Мають знамена, і б'ється юнацтво,
Крові потоки ллючи...
Сміло з повіток плуги викидайте,
Куйте вселюдно мечі! [1, с.75].

Переконання в тому, що „розступиться темная ніч на землі” пом'якшує в поезії О.Олеся пануючі в ній почуття скорботи, жалю та страждання.

Феноменально, що потворна, хижка стихія ночі має в О.Олеся й інше обличчя – умиротворене й ніжне, перед яким вразлива поетова душа розкриває свої емоційні щедри. Ніч у такому баченні – це світла таїна кохання, пристрасті, вона має свої природно-часові грані (зимова й літня, весняна й осіння), територіальну специфіку (ніч у рідному краю й на чужині), віковий аспект (вона сприймається дитиною, юнаком, зрілим чоловіком), демонологічне забарвлення, свої кольори, звуки, запахи, оригінальні ряди асоціацій і образних порівнянь.

Характерно, що таке бачення нічних таємниць властиве поезії О.Олеся протягом всього періоду його творчості, простежується воно і в його драмах (зокрема „Ніч на полонині”). Уже в першій збірці „З журбою радість обнялась” поет пристрасно говорить про ніч як країну щасливих закоханих, напоєну диханням акацій, сповнену срібними туманами і солов'їними піснями. У поезіях „Пташко! Будь рада теплу і весні”, „Чари ночі”, „Хвиля”, „Любов”, „Літньої ночі”, „Вийди, о вийди! Я жду тебе, жду!” та ін. автор персоніфікує природу, все у ній від травинки до гір і моря пивається і хмеліє від надміру весняних почуттів:

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче [1, с.65].

Ще однією суто Олесевою рисою є казково-романтична атмосфера нічних подій, певна фантазмагоричність у поєднанні з національними фольклорними уявленнями про таємниці, що народжується у місячному сяйві. Особливо показовими у цьому розумінні є поезії „Казка ночі”, „Майська ніч”, „О сарнонько, прихось”, „Тайни ночі”, „О моя Русалко з срібними речами” та ін. Зокрема поезія „Казка ночі” – це пристрасне благання, звернене до милої, вийти з хати і, ставши русалкою, мандрувати разом з коханим небаченими світами. Ліричний герой називає дівчину сарнонькою, царівною, пташкою, він запрошує її в смарагдову казку нічного гаю, уявляючи феєю з перлами-росами у волоссі („О сарнонько, прихось”), русявим янголом („О моя Русалко з срібними речами”) з фіалковими очима („Твої очі”).

Метафоричний і наповнений промовистими образами-символами портрет коханої створює О.Олесь в поезії „Така буває ніч в маю”, де ключові деталі дівочого образу (коси, руки, уста, очі та ін.) асоціюються з найпоетичнішими дивами, які може подарувати людині ніч:

Така буває ніч в маю
Як ти.
По небу сизому пливуть
Хвилясті хмари:

Це – коси.
 Огнем ласкавим, лагідним
 Горять далекі, вічні зорі:
 Це – очі.
 Дві срібні полоси від місяця упали
 І в сутіні тремтять:
 Це – руки.
 Десь збоку розцвіла
 І палко дихає троянда:
 Це – уста.
 Тремтять на озері золоті блиски,
 Горять і гаснуть в берегах:
 Це – твій слід.
 Ти вся, як ніч таємна, чарівна
 В маю [1, с.303].

Порівняно з іншими поезіями подібного плану, ця мініатюра позбавлена звичної емоційності, жаги. Її стримане звучання компенсується вишуканими епітетами, метафорами, паралеллю між вічною красою всесвіту і вродою земної жінки. Улюблена нічна барва поета – срібна, саме такого кольору набуває в містичному блиску все: срібною стає і солов'їна пісня, і морська хвиля, і вкрита лісом гора, і краплинка роси. Найзвабливіше для ліричного героя в „майову ніч” пахнуть акації, конвалії, гублять пелюстки зажурені яблуні, а сама ніч асоціюється із циганкою („Душа співа, як все співає...”, „В золотій смушевій шапці”), здатною зачарувати й обдурити.

У загальний образ ночі в ліриці О.Олеся гармонійно вплітаються фольклорні образи та демонологічні уявлення українців про таємниче життя поза людським виміром. Для поета, народженого на Слобожанщині, екзотичною і таємничою була полонинська ніч, яку він відобразив зокрема в поемі „На зелених горах”, провівши чіткі паралелі між волелюбністю гуцулів та їхніми віруваннями про цвіт папороті, лісовиків, мавок, водянників, чугайстрів, які в часи випробувань для рідної землі полишають свої клопоти й ворожнечі, об'єднуючись для боротьби з ворогами. У низці віршів ліричному героєві ввижається русалка, яка „уночі мережила мережку і козакові кидала на стежку” („Хто вижив тут, серед розкішної природи”), уявляються їй зажурені сестрички, що вночі „в полі земному льон вибирали” („Косі твої”), плачучи над дівочою долею.

У ліриці О.Олеся ще є ніч італійська та ніч емігрантська. Екзотикою південної ночі проияті твори, датовані 1913 роком, коли поет мав можливість спостерігати, як тоне в Середземному морі вечірнє сонце („Мов келих срібного вина”), як в солодкому чаду сутінок „луна озвалась флорентійських серенад”, як ніч оберігає таємниці закоханих („Італійська ніч підкралась”). У поезії „Заходе сонце” ліричний герой спостерігає, як з одного боку сідає сонце, а з іншого небо огортає п'ятьма, готуючись до появи цариці ночі:

Ліворуч – сиза казка ночі,
 Чийсь ласкаві, ніжні очі,
 Чийсь зітхання, шелест, шум,
 І тихий стогін, тихий сум.

Ліворуч місяць лле проміння,
 І на воді горить каміння...
 Ліворуч місяць іскри лле,
 Мов в небі золото кує [1, с.237].

Автор персоніфікує італійську ніч і всю природу, вдаючись до яскравих метафор – поцілунки океанів, сплетена місяцем мережка, погляд морських скель, уста туманів тощо. У створених ним пейзажних мініатюрах, де обов'язково присутнє море як

символ романтичного світовідчуття, спостерігаємо яскраві протиставлення реальності, палкого сонця, синього неба вдень – і роси з „густих остуджених туманів”, срібних хвиль серенад, срібної сутіні, місячної доріжки для цариці ночі тощо. У поезіях, створених в Італії, також присутня кохана жінка, в очікуванні зустрічі з якою ліричний герой відчуває себе самотнім і забутим. Особливо гармонійно поєднуються його почуття з вечірнім пейзажем у поезії „Ти не прийшла”, бо навіть день не хотів умирати, а ліричному героєві немила казкова ніч без жінки, яку чекають разом з ним і море, і скелі.

У цих поезіях відсутні будь-які ознаки національної забарвленості образу ночі, як це простежувалося раніше. Зоряне небо і місячна доріжка на морі – феєрично загадкові, але водночас далекі й байдужі, не зігрівають душі ліричного героя.

Емоційним і символічно значимішим образом у поезії О.Олеся періоду еміграції є ніч у чужому краї, асоціативно пов’язана з тугою, безнадією, неволею і непоправною втратою. Така ніч народжує тривожні, болючі сни, а душа рветься на шматки, охоплена ваганнями, сумнівами, каяттям і жалем. До мотиву туги за ночами юності, коли цвів барвінок і мавка плела купальські вінки, додається мотив-стогін про самотність, марення про рідний дім. Уві сні ліричний герой знову стає щасливим, але молодість не повернути („Як камінь серце. Крига в крові”). Іноді свята ніч дарує йому спогади-марення, коли з минулого, як з моря хвилі, виринають постаті людей, що пам’ятають і чекають його вдома („Ніч – як море, світять зорі”).

Особливим болем, драматичною символікою пройняті поезії „Тривожні сни”, „Була, як ніч, душа моя”, „Як пес голодний, кинутий і гнаний” та ін. Білий вірш „Тривожні сни” передає гнітючий стан сполоханої душі, яка шукає захисту й підтримки, прагне заховатися від реальності, але жорстокий день-коваль б’є молотом по серцю, як по ковадлу, „кує нове, майбутнє”, не зважаючи на благання своєї жертви про милосердну смерть. Тільки ласкава ніч змушує коваля ненадовго відпустити душу, яка „тремтить листком берези”:

Лежу без тями.
Нарешті десь в кутку
Цвіркун співати починає
І приграє тоненько на сопілці.
Сюрчить сопілка, як струмок далекий.
Думки-метелики знімаються на крилах,
Ламають їх і падають безсило...
Я, стомлений, тону все глибше й глибше
В яесь бездонне тихе море...
Тоді злітають сни
Страшні. Тривожні [1, с.414].

Продовження теми емігрантських тривожних ночей і душевних страждань, пов’язаних із відчуттям загубленості на вулицях чужих міст, спостерігаємо в поезії „Як пес голодний, кинутий і гнаний”. До мотиву відчуженості тут додається гіркота зради найближчих друзів, найпалкіших шанувальників, блаженство втечі від жорстокої дійсності, яка не полишає його в кошмарах:

А сни вночі, як яструби прокляті,
На частки душу рвуть... Встаю,
З кутка в куток ходжу у темряві по хаті
І втому змучений, ловлю.

Впаду, і ніжно тихий сон злітає:
Далеко все – і сльози, і ганьба...[1, с.415].

У збірці „Кому повім печаль мою” образ ночі, колись такий радісний і святковий, перетворюється в образ-символ втраченого щастя, ілюзорного і крихкого. Тільки у снах вигнанець може почути голос рідної землі („О, недурно в скорботах ми плачемо”), уявити рідні обличчя („Покинути! До вас думки підбиті”, „Всю ніч мені

вони, далекі, снились”, „Моїй матері”). „Тут не чарують сині ночі” [1, с.489] – така думка проймає більшість поезій, а в збірці „Цвіте трояндами”, де „в циклі з дванадцяти поезій знайшли відбиття важкі особисті переживання поета” [2, с.895], з’являється фантасмагоричний мотив („Настане ніч... Затихне місто”) сну-втечі від сфінкса емігрантської долі:

Настане ніч... Затихне місто,
Душа скривавлена засне,
І дійсність-відьма задрімає
І випустить горлянку з рук.
Прокинешся – здригне і відьма,
Як яструб, встромить кігті знов
В запалі груди, в серце, мозок
І знову дихати не дасть [1, с.506-507].

Проте в своїй душі вигнанцеві дивом вдається зберегти далекий образ нічного саду з легким туманом і пахощами квітів („Прийди в мій сад, як з сонцем стане”). Надламаний життям („ходжу з стрілою в серці я”), але спраглий ніжності й любові, ліричний герой кличе в сад своєї душі ще не знану жінку, щоб подарувати їй свою прощальну, сповнену солодкої отрути, пісню:

І з нею я з землі полину
В налиті тайною світи...
Прийди, як пісню лебедину
Почути вперше хочеш ти [1, с.430].

Отже, в індивідуальному сприйнятті О.Олеся, внутрішньому світові якого відповідає й духовна постать його ліричного персонажа, ніч втілюється в кількох узагальнено-символічних образах. Зокрема, ніч уособлює соціальний, національний гніт і неволю, що питьмою вкрили рідну землю. Ця пора водночас породжує нездоланий порив до боротьби, дає початок новому дню – визволення і свободи. Найбагатшим емоційно й метафорично представлений образ ночі як країни мрій закоханих. Своєрідність інтерпретації цього аспекту в тому, що поет дарує читачеві українську фантасмагоричну візію, часто з фольклорними персонажами, віруваннями, язичницьким захопленням природою, а іноді просто з рідними образами-символами верби, барвінку, солов’їної пісні. Творчою знахідкою поета-емігранта стала ще одна інтерпретація образу ночі як втілення безнадії, самотності на чужині, туги за втраченим. Така ніч спустошує духовно, виснажує примарами і оманливими тінями з минулого. Збагатило цей ряд також сприйняття ліричним героєм казкової, але чужої й екзотичної італійської ночі, захопившись якою на мить, повертаєшся до такого рідного серцю нічного українського пейзажу:

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітці рвійно шелестить,
Траві струмок воркоче.
Відбилися зорі у воді
Летять до хмар тумани... [1, с.65].

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the peculiarities of multifold image-symbol of night that was created by O. Oles. This image was used by the poet as the art way for reflection of the feelings and social spirits (national and social slavery, night fairy-tale of those who is in love, folklore-demonic images, uneasiness of emigrant nights).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Олесь Олександр. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1.
2. Радішевський Р. Примітки // Олесь Олександр. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1.